

Тараненко О. О.

АНДРОЦЕНТРИЗМ У СИСТЕМІ МОВНИХ КООРДИНАТ І СУЧАСНИЙ ГЕНДЕРНИЙ РУХ : Монографія

Київ: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2021. 112 с.

Монографія О. О. Тараненка «Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух» продовжує суспільну й наукову полеміку щодо доречності чи недоречності широкого впровадження в мовний ужиток фемінативів (саме цей термінологічний варіант — як більш освячений лінгвістичною традицією — обирає автор на протипагу також уживаному тепер терміну *фемінітиви*). Полеміка ця набула особливої актуальності після затвердження в 2019 році нової редакції «Українського правопису». Правопис начебто лише констатував загалом уже існуючу в українській мові можливість утворювати іменники жіночого роду від іменників чоловічого роду за допомогою чотирьох суфіксів **-к-а**, **-ин-я**, **-иц-я**, **-ес-а**. Однак відсутність вказівки на ті чи інші обмеження сфер уживання таких дериватів, а також запропоновані приклади *філологиня*, *директорка* перетворили цей пункт на «революційний» крок у напрямку гендерного реформування української мови.

Час, який минув від затвердження Правопису до опублікування монографії, дав можливість авторові ґрунтовно описати, проаналізувати й осмислити ті процеси, які були спричинені таким реформуванням. О. О. Тараненко змальовує вияви андроцентризму в мові, зокрема в українській; описує зміни, що відбуваються в мовах під впливом феміністичної критики; аналізує причини більшої чи меншої відкритості різних мов до відповідних змін; міркує над тим, які складнощі можуть виникати в процесі фемінізації мови і якими є перспективи цієї тенденції.

Варто нагадати, що свого часу О. О. Тараненко одним з перших українських лінгвістів звернувся до дослідження мовних проявів гендерної нерівності, докладно описавши їх ще 2005 р. у статті «Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух»¹. У монографії автор продовжує розвивати тезу про домінування принципу андроцентризму в системі мовних координат на різних рівнях — у лексичній семантиці та фразеології й пареміології, у граматиці та словотворенні. Однак у книзі більше уваги приділено намаганням відновити рівновагу між принципом андроцентризму й засадами фемінізму.

О. О. Тараненко розглядає андроцентризм у контексті ієрархічно побудованого комплексу таких принципів семантико-прагматичної організації мови, як антропоцентризм, соціоцентризм, принцип «господаря» (активного перетворювача дійсності), принцип соціально активної особи. Саме активна особа виступає як доросла (принцип вікової зрілості), соціально успішна (принцип соціального авторитету) людина чоловічої статі (принцип андроцентризму) (с. 4–5).

У монографії перелічено й проілюстровано великою кількістю матеріалу з різних європейських мов, зокрема, такі вияви гендерної нерівності:

¹ Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 3–25.

– використання позначень осіб чоловічої статі для номінації осіб жіночої статі: це насамперед назви професій (с. 6–7), традиція представляти жінок за фахом, соціальним станом, іменем і прізвиськом її чоловіка (с. 7–9), можливість застосовувати для позитивної оцінки жінок номінації на кшталт *сину* (як звертання), *справжній чоловік* (с. 8), тоді як аналогічне використання іменників жіночого роду для номінації чоловіків вважається образливим (с. 30);

– вираження ідеї людини взагалі в категорії чоловічого роду при тому, що категорія жіночого роду слугує лише для позначення осіб жіночої статі (с. 25–31). Як приклад автор наводить, зокрема, такі назви людини, як слов'ян. *čelovekъ*, лат. *vir*, герм. *man(n)*, випадки так званої еліптичної множини й двоїни: укр. *батьки* «батько й мати» і под., узагальнювальні найменування на зразок «Усі люди — *брати*», написи на табло для голосування: *за, проти, утримався*, що виявляється також на синтаксичному рівні у випадках невизначеної референції, коли особові займенники, а також узгоджувані члени речення вживаються саме у формах чоловічого роду: «Хто це *написав?*» (с. 33), «Скільки не розповідають про небезпеку зараження СНІДом, більшість вважає, що з *ним* цього не трапиться» (с. 29);

– відмінювання назв осіб жіночої статі в деяких мовах у межах граматичної категорії неістот (с. 48);

– зорієнтованість більшості образних ідіоматичних висловів у сфері позначень людини на ознаки саме чоловіка: *вистрибнути зі штанів, трусити штаними, затягнути пояс* (с. 31);

– кількісне переважання в мові номінацій чоловіків та їхніх характеристик (у тому числі й негативних) (с. 36);

– на рівні синтаксичних структур — «переважання назв дорослих осіб чоловічої статі в позиції суб'єкта, тоді як назв дорослих осіб жіночої статі — в позиції об'єкта» (с. 50–51);

– зображення в мові жінки як об'єкта зацікавлень і спостережень чоловіка, як особи, що має відповідати певним критеріям зовнішньої привабливості, бути доброю, лагідною, ніжною (с. 48–49);

– аксіологічна асиметричність у ставленні до таких характеристик жінок і чоловіків, як цнотливість (з особливою вимогою до жінки), сексуальна розбещеність, а також сімейний стан (з лояльнішим ставленням до неодружених, сексуально активних чоловіків, ніж до жінок з такими самими ознаками) (с. 46);

– різне розуміння зовні співвідносних номінацій залежно від того, ідеться про чоловіка чи про жінку: *чоловіча гордість* — це не те саме, що *жіноча гордість*, *домогосподар* — власник господарства, *домогосподарка* — жінка, яка займається домашнім господарством (с. 50);

– подавання в словниках іменників на позначення осіб жіночої статі з відсиланням до відповідних назв осіб чоловічої статі (*балакуха* — жін. до *балакун*: с. 88) та ін.

Навівши чи не вичерпний перелік виявів андроцентризму в мові, О. О. Тараненко звертається до аналізу сучасних процесів гендерного реформування мови. Коротко окресливши етапи зародження й становлення тенденцій до утвердження гендерної рівності в різних лінгвокультурах, автор робить огляд заходів, що їх пропонують ініціатори таких реформ. Серед них:

– активне творення дериватів жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення насамперед професій і взагалі соціального статусу (с. 54, 58–60 та ін);

– розширення граматичної сполучуваності, а саме використання (з різною оцінкою нормативності) атрибутивних, координаційних та аппозитивних відношень форм жіночого роду з іменниками чоловічого роду на позначення осіб жіночої статі (*лікар прийшла, нова лікар, жінка-генерал*), хоча ступінь нормативності різних сполучень такого типу оцінюється мовцями по-різному (с. 55);

– гендерна нейтралізація — уживання лексичних і словотвірних номінацій та граматичних форм, які б узагалі не допускали розрізнення референтів за статтю (с. 56);

– відмова від диференціації звертань до заміжніх і незаміжніх жінок (*панна* — *пані*, *Missis* — *Miss* та ін.) (с. 67);

– у разі неозначеної референції — дублювання номінацій жіночого та чоловічого роду: англ. *he/she* і под. (с. 57, 62 та ін.);

– в усталених парних назвах (*Liebe Freundinnen und Freunde*, *Genossinen und Genossen*, *liebe Mitbürgerinnen und Mitbürger!*) — варіювання порядку компонентів (с. 59);

– заміна слова *чоловік* при підрахунках на *людина* або *особа* (с. 74);

– відмова від іменування жінки лише як дружини свого чоловіка: *ковалиха*, *морячка*, *Frau Doktor*, *pani profesorowa* (с. 78);

– увага до того, у якій пропорції присутні в текстах персонажі жіночої та чоловічої статі та ін. (с. 56).

Безумовно, усі ці заходи неоднаково сприймаються в різних лінгвокультурах. Наскільки успішною є гендерна реформа щодо тієї чи іншої мови, на думку автора, залежить від декількох чинників. Більшою мірою, за його спостереженнями, консерватизм виявляють мови, які протягом тривалого часу функціонують у статусі державних і норми яких спираються на книжну традицію, на відміну від тих мов, які в своєму становленні та подальшому розвитку були зорієнтовані на народнорозмовну мову (с. 63). На готовність проводити гендерні реформи впливає також характер геополітичних відносин країни, наприклад для Росії менш прийнятно переймати тенденції фемінізації, центром поширення яких є країни західної цивілізації (США, країни ЄС) (с. 66). Певну роль відіграє при цьому соціальний статус мови: з-поміж мов, які були / є у відношеннях домінантною і залежною, більшу готовність до змін демонструють останні — імовірно, через бажання за можливості позбутися ознак, що поєднують їх з домінантною своєю мовою (с. 65).

Крім соціокультурних чинників, які позначаються на успішності гендерного реформування, О. О. Тараненко називає також структурні особливості мов. Він наголошує, що заходи, успішні для аналітичних мов, можуть наражатися на труднощі під час адаптації до слов'янських мов з їхньою синтетичною структурою (с. 16, 62). Якщо в англійській мові для дотримання гендерного балансу достатньо продублювати лише займенники *he/she*, то в слов'янських мовах, особливо коли йдеться про минулий час, доведеться дублювати майже все речення з огляду на віддзеркалення категорії роду в усіх узгоджуваних словоформах.

На заваді творенню певних розрядів дериватів жіночого роду в українській та інших слов'янських мовах можуть стояти фонетичні обмеження та принципи милозвучності: наприклад, нерідко проблематичним є утворення іменників жіночого роду за допомогою суфікса *-к-а* в разі приєднання його до основ, що закінчуються на задньоязикові приголосні, [г], [ф], а також на скупчення приголосних (с. 16). Складнощі можуть виникати тоді, коли новостворений фемінатив збігається з уже наявним іменником на позначення неістоти / неособи (*анонім* — *анонімка*, *вівчар* — *вівчарка*) (с. 16). Перепоною на шляху поширення фемінативів є також мовні звички носіїв, для яких деякі словотвірні форманти можуть мати знижене або, навпаки, книжне, піднесене стилістичне забарвлення (пор. *директорка* й *філологіня*).

Необмежене використання фемінативів, вважає О. О. Тараненко, може бути причиною семантичної неоднозначності, наприклад коли потрібно виділити особу з ряду інших: «Найкраща *агрономка* в районі» — це найкраща серед агрономів та агрономок чи лише серед агрономок? (с. 87).

Система фемінативів, на думку автора, зараз поставлена в умови, коли вона має «наздоганяти» систему номінацій чоловіків в усіх релевантних лексико-се-

мантичних групах (назви професій, національностей, прізвища тощо). Однак наскільки швидким буде цей процес залежить не лише від структурних особливостей мов, а й від реальної дійсності — від того, наскільки активними будуть самі жінки в оволодінні тими чи іншими видами діяльності (с. 85).

Сам автор рецензованої праці послідовно використовує в тексті фемінативи на позначення фахівців-жінок: *лінгвістка, рецензентка, дослідниця* (с. 62), однак вважає доцільним «намагатися утримуватися від надмірної категоричності висновків у кампанії за “депатріархатизацію” vs “фемінізацію” мови, особливо в плані конкретних пропозицій, кроків у цьому напрямі» (с. 80). О. О. Тараненко приєднується до тих учених, які застерігають від абсолютизації принципу мовної відносності (мовного детермінізму) в цій сфері з його постулатами на зразок: «Мова використовує нас такою самою мірою, якою ми використовуємо її», «Змінивши мову, ми змінимо й ставлення суспільства до жінки» (с. 53). Як один з аргументів проти цього наводиться факт уживання назв осіб жіночої статі в знахідному відмінку множини у польській мові за парадигмою назв неістот і відсутність такого граматичного «знеособлення» жінки, наприклад, у російській мові, хоча культура ставлення до жінки в Польщі вважається більш гендерно збалансованою, ніж у Росії (с. 80).

Свій огляд учений підсумовує міркуванням про те, що в будь-якому разі сліди патріархальної культури в мові лишатимуться — більшою чи меншою мірою, а пошуки гендерної рівноваги — це завдання, яке завжди стоятиме перед мовами та їхніми носіями. Некоректне ставлення з одного боку завжди породжуватиме аналогічну реакцію з другого боку. Тож завершується праця гумористичною нотою — словами з пісні «Ти до мене не ходи, куций, коротенький, / Бо до мене ходить хлопець високий, тоненький <...>» (с. 93), які нагадують нам про те, що й чоловіки можуть ставати об'єктом зневажливого ставлення з боку жінок.

Таким чином, у монографії «Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух» О. О. Тараненко не лише дає ледь не вичерпний опис мовних явищ, пов'язаних з принципом андроцентризму та гендерними реформами в європейських мовах, зокрема й в українській. Він розкриває динамічну взаємодію суперечливих тенденцій, на яких позначаються як власне мовні, так і соціальні та політичні чинники. І ми вкотре маємо можливість перекоонатися, що мова — це більше ніж система одиниць і правил. Це процес, у якому всі ми тією чи іншою мірою беремо участь.

Г. Черненко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

Електронна пошта: hanna.chernenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5954-9300>

Н. Chernenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kyiv, Ukraine

E-mail: hanna.chernenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5954-9300>

Taranenko O. O.

ANDROCENTRISM IN THE SYSTEM OF LINGUISTIC COORDINATES AND MODERN GENDER MOVEMENT : Monograph

Kyiv : Vydavnychy dim Dmytra Buraho, 2021. 112 p.

Дата надходження до редакції — 20.04.2021

Дата затвердження редакцією — 26.04.2021